

Karácsony, karácsonyfa

téli napforduló időpontjához az ókor óta fontos ünnepek kapcsolódtak: az egyiptomiaknál, szíriaiaknál, perzsáknál, görögöknél és a rómaiaknál a Nap istenének volt a születésnapja. Rómában a császárság korában a téli napfordulón Saturnus, Mithras és Janus ünnepét ülték meg. Saturnus, ősi itáliai istent a földművelés, a gabona- és gyümölcsstermesztés kezdeményezőjének tartották. Ünnepe, a Saturnalia az ősi egyenlőségen alapuló társadalmi eszményt valósította meg minden esztendőben december 17-étől 21-éig vagy 24-éig. Az ősi egyenlőség emlékére az ünnepi lakomán urak és szolgák egymás mellett ültek, s az urak szolgálták ki a szolgákat. A Saturnalia időtartama alatt nem volt szabad büntetést végrehajtani, sem háborút kezdeni. A perzsa eredetű napistennek, a sötétséget legyőző Mithrasnak a születésnapját is december 25-én ünnepelték. Janus ünnepe a mindig megújuló, mindig újrakezdődő idő élményét állította előtérbe január 1-jén, újévkor. Janus minden kezdet, minden elindulás istene volt. A kétarcú isten egyszerre előre és hátra tekintett: ünnepén, újévkor a múltat és a jövőt egyformán számon tartotta (Trencsényi-Waldapfel 1968, 258–260). A római Janus-ünnepen a hivatalba lépő új consulok fehér bikát áldoztak, rabszolgákat szabadítottak fel. Ovidius *Ünnepi naptára* szerint a rómaiak újévkor jókívánságokat mondtak egymásnak, a házakat zöld ágakkal díszítették, ajándékokat (aszalt füget, datolyát, mézet, pénzt) küldtek egymásnak, és jósoltak a következő évre (1978, 6–7; 1986, 9–10). A IV. században az esztendő utolsó estéjén mindenki ünnepi köntöst vett magára, s ajándékokat készített. Lakomához terített asztalokhoz ültek a gazdagok, de ezen a napon a szegények is igyekeztek jobban étkezni. Éjjel senki sem feküdt le, tánc, tréfák közepette vonultak végig a városon, lármáztak, kopogtak a kapukon. Hajnalban a kapukat babérágakkal díszítették fel. Újév napján mindenki ajándékot osztogatott. Az újesztendő második napján, amikor mindenki otthon tartózkodott, fordított világ volt: az urak és a rabszolgák együtt játszottak, kockáztak. Január 3-án lóversenyt rendeztek. Janus ünnepe azután még két napig tartott (Dömötör 1979, 154–155).

A három isten – Saturnus, Mithras és Janus – nagyjából egy időre, a téli napforduló időpontjára eső és a köztük levő közeli rokonság miatt is sok hasonló vonást mutató ünnepei helyébe kellett a kereszténységnek egy olyan új ünnepet állítania, amely saját tanaival és Jézus életével is szoros kapcsolatban áll. Az új ünnepnek egyúttal alkalmasnak kellett lenni a régi ünnepekhez kötött elképzelések, cselekmények kiszorítására, átértékelésére. Ugyanakkor az új ünnepnek az arianizmus elleni harc eszközeként, Jézus istenfiuságát is hangsúlyoznia kellett. A IV.

század első felében fellépő arianizmus a Szentháromság tanát kezdte ki: azt hirdette, hogy a Szentháromságból egyedül az Atya az öröktől fogva való, a Fiú időben lett, ezért az Atyával nem egylényegű, hanem teremtmény, tehát nem isten. Az arianizmus elleni harc során 325-ben a niceai zsinat a keresztény hit főigazságait rögzítő niceai hitvallásban kimondotta, hogy Jézus igaz isten, és az Atyával egylényegű. Az arianizmust azonban csupán zsinati határozatokkal nem lehetett legyőzni. Egy olyan új keresztény nagyünnep bevezetésére is szükség volt, amely évről évre alkalmat ad a Fiúistenség Atyával való egylényegűségének hangsúlyozására. Jézus születésének kellett emléknapot állítani, ami állandóan a megtestesülés titkára mutat, s ami a niceai zsinat határozatát erősíti, népszerűsíti. Így került 354 körül Liberius pápa rendeletével a hivatalos egyházi év ünnepei közé a karácsony, az Úr születésének ünnepe (Nativitas Domini). Jézus születésnapjául a napisten, Mithras, a legyőzhetetlen Nap születésének, újjászületésének napját, a téli napforduló időpontját, december 25-ét jelölték ki. A fényszimbolizmushoz szokott egyház finom érzékkel és szerencsés kézzel választotta ki karácsony időpontját. Az új ünnep alkalmas volt arra, hogy az új hívek figyelmét a régi ünnepek gondolköréből elterelje, és a gyermek Jézusra irányítsa. A kereszténységnek a régi, keleti napkultuszt legkönnyebben az átformálással sikerült legyőzni. Az új ünnepen a keresztények Jézust ünnepelték, mint a Napot, amely fényt hozott a világra. Erről a Biblia is több helyen tanúságot tett számukra. János evangéliumában Jézus azt mondta magáról: „Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötétben, hanem övé lesz az élet világossága” (Jn. 8, 12) (Katona 1912, 345; Jajczay–Schwartz 1942, 106–111, 115–116; Radó 1957, 33–45).

Európában az ókor óta a Nap járásán, a napfordulókon alapuló időszámítást használják: az év kezdete a téli napfordulóra esik. Herder, a XVIII. század második felének nagy német gondolkodója írta: „A Nap a mi világunkban minden fény és élet forrása. Hatása mindenütt meghatározza az esztendő beosztását. Ezért az év a téli napfordulóval kezdődik, azzal az idővel, amelyben az embernek az a reménye, hogy a fény és az élet újraélednek.” A római köztársaság vezető tisztviselői, a consulok minden évben január 1-jén vették át hivatalukat, a rómaiaknál ezen a napon kezdődött az esztendő. Bod Péter, magyarigeni református prédikátor, a XVIII. századi haladó erdélyi művelődés egyik legkiválóbb képviselője, a keresztények között előforduló ünnepekről szóló, *Szent Heortokrátés* című, 1757-ben megjelent művében a régi rómaiak évkezdetéről írta: „Kezdetek pedig ez idő tájban a' magok esztendejeket azért; mivel a' nap is a tájban tér meg az égnek abroncsán 's hosszabodik, a' világosság nevededik, a' setétség pedig kissebbedik...” (Bod 1757, 33). A karácsonyünnep bevezetésétől, a IV. századtól a XVII. század végéig Európában az évkezdést különböző időpontokban ünnepelték. A középkorban főként december 25-én kezdődött az új esztendő. Kölnben még 1310-ben is egy egyházi gyűlés határozata Németország részére a karácsonyt állapította meg évkezdésnek. A XVI. századtól, a reformációval sok helyen a január 1-jei évkezdés terjedt el. Érdekes, hogy Luther Márton kitarított a karácsonyi évkezdés mellett. A sokféle évkezdést végül is XII. Ince pápa

rendelete szüntette meg, amikor 1691-ben január 1-jét állapította meg az esztendő első napjául (Fehrle 1920, 16).

Európa népeinél a karácsonyi népszokásokban napjainkig fennmaradtak és egymás mellett élnek az ókori pogány kultuszok emlékei és a középkori kereszténység elemei. Ehhez a téli napfordulóhoz és az évkezdéshez kapcsolódó óeurópai, finnugor-kori szokáselemek kapcsolódtak a magyar karácsonyi népszokásokban.

A magyar nyelvben a karácsony szláv eredetű szó. Az első novgorodi krónikában az 1143. évről olvassuk: „Az egész sarjú vizes lett, kisasszony napjától karácsonyig (do koročunja) meleg volt, eső esett; és lett nagy víz a Volhovban és mindenfelé...” (Ásbóth 1886, 169). Karácsony szavunk végső elemzésben az ószláv korčiti (lép) igenév -unъ képzős alakjából, a korčunъ-ból származik, amelynek „lépő, átlépő, fordulónap” jelentése is a téli napfordulóra utal. Nyelvünkbe a karácsony szó valamelyik délszláv, esetleg a szlovák nyelvből került (Kiss 1957, 247–251; TESZ II, 371–372).

Magyar értelmező kéziszótárunkban a karácsonyfa karácsonykor hagyományosan felállított fenyőfa. A karácsonyfadísz a díszítésére való (színes, csillogó) tárgy, édesség; a karácsonyfaéggő a kivilágítására szolgáló apró villanyéggő(k füzére). Karácsonyfabontás az a cselekvés, hogy az ünnep elmúltával a karácsonyfáról a díszeket leszedik (ÉrtKSz. 624). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* a karácsonyfa szó első előfordulását 1846-ból adatozza. Német mintára alkotott tükörszónak tartja: ném. Christbaum, Weihnachtsbaum ~ magy. karácsonyfa. Állításának szokása német hatásra terjedt el nálunk a felsőbb társadalmi rétegekből kiindulón, elterjedtsége falun még a közelmúltban sem volt általános. Régi magyar nyelvünkben a karácsony fája kifejezés a földesúr részére a közös erdőből kivágott és karácsonyi adóként szállítandó fát jelentette, így nem azonos a feldíszített, gyertyás fenyőkarácsonyfával (TESZ. II. 372). A jobbágyszolgáltatásokat rögzítő urbáriumokban is feltűnik ez a két szó, legelőbb 1554-ben Héderváron (Győr m.): „Mindeön hélés Jobbagy tartozik... kéth eöl fáth vághni es Karachon faiatis egy jó szekerral hozni” (Závodszy 1912, 331; Viski 1919, 71). Leplezetlen örömmel fedezte fel és közölte a szót a magyar hagyományokat kereső millenniumi évtizedben, 1898-ban a *Vasárnapi Újságban* Régi magyar karácsonyünneplés című cikkében a V. C. szignót használó, kolozsvári Bóhm Sándor: „A karácsonyfákra nézve egy általánosan elterjedt vélemény azt tartja, hogy csak e században honosultak meg nálunk is német szokás alapján. Ez azonban nyilvánvalólag csak tévedés lehet, mert már Nagybánya városának egy 1633-iki statútumából látjuk, hogy eltiltotta a tilalmas erdő vágatását még a bírónak is, s e város jobbágyainak tette feladatává, hogy »a karácsonyfáját az Tarmezeiből« hordathassák. Úgy kell lenni tehát, hogy a karácsonyfát ismerték – legalább eredetileg német lakosságú – városainkban már a XVII. században is; utóbb talán kiveszett egy időre e szokás, s csak később támadt fel újra idegen, Németországból eredt hatás alatt” (V. S. 1898, 906; Olasz 2003, 214). Véleményét nem fogadhatjuk el, mert itt a földesúr számára karácsonykor esedékes fa-szolgáltatásról van szó. Majdnem egy évszázaddal Bóhm Sándor cikkét követően az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* bőven sorol-

ta a karácsonykor esedékes jobbágyszolgáltatásokat: karácsony adója (pénz), -csirkéje, -tikja/tyúkja, -tyúkmonya/tojása, -zabja, -fája, -ajándéka (gabona). Karácsony fáját 1681-ből Szentkirályról (Hunyad m.), 1785-ből Torockóról (Torda–Aranyos m.) említette. Torockón: „kinek mennyi Lova vagyon, Ugyan Annyi terhe Karátson fáját adunk! Karátson fájatis két Lo terüt külön külön minden Esztendőben... Adunk” (SZT. VI. 171–172). Nem csupán Nagybánya város 1633-as statútumában, hanem a nagybányai kincstári uradalom 1566. évi urbáriumában is szerepel a karácsonyi fa (ligna Nativitatis Domini). Oroszfa és Tőkés jobbágyaitól is követelték (Maksay 1959, 623–624). A nagybányai pénzverőház alá rendelt kincstári birtokok 1688-ban kibocsátott urbáriuma szerint a surgyafalusi ökrös gazdáknak kellett karácsonyra egy szekér tűzifát szolgáltatni (Item quilibet habens boves pro Nativitate Christi domino terrestri unum plaustrum combustibilium advehere tenetur) (Maksay 1959, 631). A szarvaskői uradalom urbáriuma 1687-ben a bátoriak, a gyulai uradalomé 1560 körül a doboziak, bankutaiak és a piskiek számára írta elő a karácsonyi fát (Maksay 1959, 788, 790–791). Dunántúlon is megkövetelték a földesurak a jobbágyoktól a karácsony fáját. A palotai váruradalomhoz tartozó, a török alatt elpusztult Bakonycsernye (Fejér m.) 1724-es telepítőlévelében gróf Zichy István minden telkes gazdától egy-egy szekér karácsony fáját kért (Heiczinger 1974, 19; Varga 2004, 4).

Karácsony szavunkhoz tizenegy, a karácsonyfához viszont csak egyetlen szóolás kapcsolódik: Olyan, mint egy karácsonyfa = ékszerekkel, csecsebecsékkal ízléstelelenül felékesített <ember, főként nő> (O. Nagy 1932, 334–335). Kiegészíthetem ezt egy másik szóláshasonlaltal. Amikor Ujfalussy Ottó székesfehérvári ciszterci plébánost a diákok arról faggatták 80. születésnapján, hogy mi volt pályája során a legtanulságosabb élménye, így válaszolt: „Úgy vagyok, mint az egyszeri gyerek a karácsonyfa alatt: annyi ajándék van, nem tudja, melyikhez nyúljon először” (Hajdú–Otta 2004, 13).

Zalában található Mikekarácsonyfa helység, amely nem tárgyunkról nyerte nevét. 1941-ben Mikefa és Karácsonyfa községeket Mikekarácsonyfa néven egyesítették. Előtagja, a Mike alapjául személynév szolgált, a Miklós (vagy a Mihály) becéző alakja. A Karácsony személynév a karácsony ünnepnévből alakult, amelyhez a -falva utótag kapcsolódott. Utóbbi lerövidült: -fa (Karácsonyfa, Szentjakabfa, Szentantalfa) (Kiss 1980, 424).

Viski Károly 1919-ben a *Magyar Nyelvtörben* a karácsonyfáról újkori szóként írt: „A NyÚSzból hiányzik, pedig kétségkívül új szó, mint maga a szokás is, fiatal, mely megkívánja” (1919, 70). A XIX. század második felében megjelent szótárakban, lexikonokban már eredményesen nyomozhatjuk. Ballagi Mór *Új teljes német és magyar szótárának* csak a német–magyar részében találjuk meg, a délnémet területeken használt formában: Christbaum ~ karácsonfa (1881, 210). Hergenröther és Kaulen 1886-ban kiadott egyházi lexikonának Feste (Ünnepek) címszavában már szerepel a karácsonyfa (Weihnachtsbaum). Megállapítása szerint egészen az utóbbi időkig az északnémet területeken, elsősorban a protestánsoknál a karácsonyi öröm kifejezője, míg a délnémet katolikusoknál ugyanezt a szerepet a jászol

(*Krippe*) tölti be (Hergenröther–Kaulen 1886, 1432). A *Meyers Konversations-Lexikon*ban 1890-ben már külön címszó: Weihnachtsbaum (Christbaum), fő forrása Mannhardt 1875-ben napvilágot látott híres könyve az erőkultuszról (*Wald- und Feldkulte*) (MK Lex. XVI. 486). A *Pallas Nagy Lexikona* karácsonyi szokások címszavában Katona Lajos pogány eredetét hangsúlyozta: „...a szintén pogány eredetű, még pedig északi germán karácsonyfa, mely csak a legújabb időben jutott el nem germán és délvidéki népekhez is, s nálunk is német behatásra honosult meg” (Katona 1895, X. 147). *Révai Nagy Lexikonának* karácsonyfa címszava összefoglalta a karácsonyfa történetére vonatkozó adatokat, megemlítette terjesztőit Budapesten, Bécsben, Berlinben, törzsterületét Strasburg környékén. Szerinte a középkori misztériumjátékokban szereplő kellék, a tudás fája került karácsonykor a családok asztalára (Révai NLex. XI. 238).

Szinte tanulmányzámba megy Diós István karácsonyfa címszava a *Magyar Katolikus Lexikon*ban. A fenyőfáról szól, melyet karácsony napjára az ünnepektől misztérium szimbólumaival díszítenek. Áttekinti e szimbólumrendszer keresztény értelmezését és a karácsonyfa történetét. Fő forrása Bálint Sándor klasszikus műve (*Karácsony, húsvét, pünkösöd*) (Diós 2001, VI, 183–184). Györfly Miklós *Német–magyar kulturális szótár*ában egy címszóba foglalta a Christbaum és a Christkind(chen) szavakat: „A karácsonyfa és a karácsony ajándékozással történő megünneplésének nálunk is gyakorolt újabb keletű szokása német eredetű. Az ajándékozás eredetileg csak a gyermekeknek szólt, és ennek az akciónak a fedőneve a jön a Jézuska kifejezés, amelyben a Jézuska nem más, mint a Christkindchen v. Christkindl fordítása” (2003, 42).

Néprajzi szaklexikonaink mindegyikében szerepel a karácsonyfa címszó, amelyekből már sokoldalú tájékoztatást kapunk eredetéről, elterjedéséről, formáiról, értelmezéséről. Érdekes, hogy a német babonaszótár első tíz kötetéből kimaradt Weiser–Aall Weihnacht (karácsony) címszava, csak a kiegészítő kötetben jelent meg. Szinte könyvvé terebélyesedett, amelyben a karácsonyfa bemutatása is megfelelő terjedelmet kapott (Hoffmann–Kramer–Bächtold–Stäubli 1927/1928, 864–969). A *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* önálló címszóban szól róla (Weihnachtsbaum) (Erich–Beitl 1974, 953–954). Angol nyelvű folklór lexikonaink közül a *Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend* karácsony (Christmas) címszava tárgyalja, a *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols* külön címszót szentelt neki (Christmas tree). Mindkét mű hangsúlyozza, hogy a karácsonyfa a májusfa téli megfelelője (Leach 1949, I, 229; Jobs I, 1962, 333). Tárgyunk a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban is saját címszót kapott, amely Györgyi Erzsébet munkája (1980, 61–62).

A karácsonyfa-kutatás eredményei is azt bizonyítják, hogy a korábban mozduatlannak hitt európai népi kultúrában, a kora újkorban és az újkorban számos változás történt. Tárgytípusok változását, az ajándékozás időpontjának Szent Miklós napról, újévről karácsonyra történt áthelyeződését tapasztaljuk az utóbbi három évszázadban. Közép-Európában ma a karácsonyi ünnepkör tárgyi világát elsősorban három tárgy jellemzi: a karácsonyi jászol, a karácsonyfa és az adventi koszorú. Mindhárom különböző időpontokban terjedt el, részben eltérő területe-

ken vált dominánssá vagy alárendeltté. A XX. században már a karácsonyfa a főelem, amely az ünnep csúcspontjára, karácsonyestére készül el, ezáltal a karácsony legfontosabb jelképe. Maga az álló fenyőkarácsonyfa két központból, diffúzió révén terjedt el előbb a német nyelvterületen a XVIII. század közepétől, majd a XIX. század folyamán Közép-Európa számos országában, így Magyarországon is, Skandináviában, a Baltikumban, Angliában, részben Franciaországban. Dél-Európa népeinél a karácsonyi jászol, Kelet-, Délkelet-Európában a karácsonyi tuskó, karácsonyi asztal-, karácsonyi szalma hagyományköre igen erősen élt. E két terület közé, az Alpoktól északra ékelődött be a karácsonyfa. Terjedése során a belső fejlődéssel kialakult előzményeit kiszorította (tuskó, szalma), vagy saját szubkomponensévé tette (jászol, Luca-búza, Borbála-búza, Borbála-ág). Utóbbiakkal ma már együtt szerepel a karácsonyi asztalon. Ugyancsak belső fejlődésű, regionális elterjedtségű előzményeinek egy csoportjára (termőág, töviskarácsonyfa, száraz ág karácsonyfa, léckarácsonyfa) is hatást gyakorolt: díszítésük gazdagabbá vált. Terjedésének sebessége, intenzitása attól is függött, hogy előzményei milyen mértékben akadályozták meghonosodását. Terjedése közben díszítése regionális jellegzetességeket öltött: ami a karácsonyfára került, az részben ott található a karácsonyi asztalon (ostya, dió, alma, pattogatott kukorica, mézeskalács). Magyarországi regionális karácsonyfadísz a szaloncukor, amely a történeti Magyarországtól 1920-ban elszakított karácsonyfas területeken is jellemző, a „magyar karácsonyünnep” részévé vált. Ebben a szellemben került szaloncukor az 1989/90-es rendszerváltás reményekre jogosító folyamatában még a moldvai magyarok karácsonyfájára is (Szacsvey 1999, 620). Diffúziójának törzsterületei közül a Felső-Rajna vidékit sokkal jobban ismerjük, mint az Északkelet-Németország területére esőt. Igen hasznos volna a további kutatás számára a karácsonyfa korai történetére vonatkozó szétszórt történeti adatok, források szöveggyűjteményben való megjelentetése.

Az elterjedés a kultúra dinamikájának jelensége (Voigt 2004, 69). A karácsonyfa terjedésének diadalútja is bizonyítja, hogy a hagyományoknak, népszokásoknak, szokáselemeknek, szokástárgyaknak is van dinamizmusa, mozgása, az új környezethez való igazodása, idomulása (Wolfram 1972a, 54–56). Mindezt az adott korszak történeti fejlődése, az elért terület táji tagolódása és az interetnikus érintkezés is befolyásolja. A történeti folyamatok, európai szellemi áramlatok közül a reformáció, a harmincéves háború, a felvilágosodás, a romantika, a napóleoni háborúk, a német egységtörekvések, a német–francia háború, a XIX. századi európai uralkodóházak rokonsági kapcsolatai, a két világháború hatása vitathatatlan a karácsonyfa terjedésénél. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a migrációt sem. Esetében nem nagy népvándorlásokra, népcsoportok áttelepülésére, hanem a napóleoni háborúk elől menekülő német emigránsokra, 1848/49 magyar emigránsaira, a karácsonyfas területekről áthelyezett porosz katonatiszti, hivatalnok családokra, Németországból külföldre költözött művészekre, tudósokra, menekültekre gondolok. Melyek voltak diffúziójának erői, mozgatói, terjedésének elősegítői? Számos helyen egy kis kör, a fejedelmi udvar, főúri kastély, céh, polgárház, egyházközség és intézményei (óvoda, iskola, kórház, árvaház) fogadta be. Nem szigetelődött el, ha-

nem etnikai, nyelvi, kulturális, vallásfelekezeti, ország- és kontinenshatárokat át-
lépve egyre nagyobb teret nyert. A társadalom egyre szélesebb rétegeit, a hagyomá-
nyőrző parasztságot és a számszerűleg egyre jobban növekvő munkásságot is
meghódította.

Szellemi téren a Sturm und Drang, a német felvilágosodás hozta mozgásba
a karácsonyfás térséget, amely a kötöttségek, a hideg ész ellen fordulva a termé-
szet, az érzelmek jogát hirdette. A német közgondolkodásban felerősödtek a helyi
sajátosságok és hagyományok értékét hangsúlyozó eszmék. Majd a romantikában
a népköltészet, a népi kultúra még inkább felértékelődött. Később a biedermeier
korban a családi élet került középpontba, ahol a karácsonyfa a gyermekek, család-
tagok megajándékozásának elfogadott, megbecsült eszközévé vált. A napóleoni há-
borúkat lezáró bécsi kongresszus német diplomáciai sikerei, a Német Szövetség
létrehozása, majd a vámunió megteremtése nem csupán a német államok gazdasá-
gi együttműködését hozták, hanem az erősödő polgárság növekvő regionális kap-
csolatait kulturális területen is fokozták, ami a karácsonyfa terjedéséhez hozzájá-
rulhatott. Az ízlésesen feldíszített karácsonyfa a polgári családi karácsonyi ünnep
részévé vált a városokban.

A XVIII. század második felében a közép- és északnémet evangélikus területe-
ken, városokban, fejedelmi udvarokban korán és hevesen terjedt. Németország ka-
tolikus területei jóval lassabban és később vették át a „lutheránus karácsonyfát.”
Katolikus országokban, tartományokban, így Ausztriában is a fejedelmi udvarokból
sugárzott szét az arisztokrácia, a nemesség és a polgárság felé. Falvakban a pa-
rasztság ekkor még a feldíszített, gyertyás karácsonyfát nem ismerte. Csak lassan,
a XIX. század végén jelent meg a parasztházakban, ezzel visszakerült oda, ahon-
nan eredetileg, a fakultusz jegyében, a téli napforduló ünnepén kitett örökzöld ág-
ként elindult.

Budán és Pesten az első karácsonyfákat az erős német, osztrák rokonai és társa-
dalmi kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as
évek végén. A bécsi kongresszus évtizedében még divat volt a magyar arisztokrata
családoknak a telet bécsi palotájukban tölteni, így az első bécsi karácsonyfa-állítá-
sok híre hozzájuk is eljutott. A reformkorban egyre több család épített palotát
Pesten, ahova a magyar nemzeti megújulási mozgalomban vállalt társadalmi-politi-
kai szerepük is kötötte őket. Átalakult a város társadalma, az idetelepült arisztok-
raták, nagypolgárok, művészek, írók, képzett értelmiségiek révén ugyanúgy befo-
gadjává vált a karácsonyfának, ahogy az Bécsben történt. Több személy, család is
komolyan szóba jöhet a karácsonyfa budai, pesti meghonosításánál. Az első
Brunszvik Teréz grófnő, aki az óvodai mozgalomban ismerkedett meg vele Bécs-
ben, majd 1828-ban karácsonyfát állított Budán a krisztinavárosi óvodában. Bárány
Podmaniczky Frigyes szerint a karácsonyfát Drezdából férjhez jött édesanyja ho-
nosította meg Pesten 1828-ban. Harmadikként Mária Dorottya württembergi her-
cegnőt, József nádor feleségét említhetem, aki karácsonyfás területről került Budá-
ra 1819-ben. Vidékről is tudunk korai karácsonyfa-állításokról. Sopron megyéből
kettőről is: Fertőszentmiklóson a Bezerédi család Flóra lányának 1834-ben, az osli

plébános 1855-ben a falu iskolás gyermekei számára állított. Eger tájáról már néprajzi gyűjtésből ismerjük a karácsonyfát a XIX. század közepéről. A Sáros megyei uradalmi cselédek karácsonyfájáról újságcikk szól 1862-ből. Meghonosításában az 1849-es emigráció is szerepet játszott, amely karácsonyfás vidékekről települt haza 1857, illetve 1867 után.

Nálunk elsősorban a polgári otthonokban és egyházi körökben hódított, a falusi közösségekben csak késéssel. Terjedésének előmozdítói Magyarországon is az óvodák, iskolák, árvaházak, kórházak, amelyek a XX. század közepéig javarészt egyházi tulajdonú és jellegű intézmények. Az itt dolgozó tanárok, tanítónők, óvónők, ápolónők is főként egyházi személyek, szerzetesek, apácák. Bajorországgal, Ausztriával ellenkezőleg, nálunk a katolikusok fogadták be a karácsonyfát, a reformátusok kezdetben elutasították, görög katolikus területeken pedig a karácsonyi szalma hagyományához való ragaszkodás késleltette befogadását. Németországhoz hasonlóan a zsidók Magyarországon is állítottak karácsonyfát. Emigrációba kényszerülésük idején, az 1930-as években a világ számos országába (Svájc, Franciaország, USA), majd megalakulása után Izraelbe is magukkal vitték.

A karácsonyfa úgy vallási, mint társadalmi szempontból integráló tényező. Egy-egy településen elsőként a jómódúak vették át, a szegények sok esetben még ragaszkodtak a régi formákhoz. Több fokozat, lépcsőfok figyelhető meg a recens anyagban: 1. egyáltalán nincs karácsonyfa, 2. feldíszített örökzöld ágak, gallyak, 3. száraz ág-, töviskarácsonyfa, léckarácsonyfa, 4. függő karácsonyfa, termőág, 5. álló fenyőkarácsonyfa. Egy településen több fokozat is létezhetett egymás mellett, Bácskatopolyán 1900 körül: 1. koronafaág töviskarácsonyfát, 2. léckarácsonyfát, 3. fenyőkarácsonyfát állítottak a különböző vagyoni helyzetű családokban. A töviskarácsonyfát Dél-Burgenlandban Leopold Schmidt reformáció előtti hagyatékknak tartja, amelynek díszítése a karácsonyfa hatására gazdagodott. Megemlítem, hogy a töviskarácsonyfa a Bácskában is előfordul, ahol nem beszélhetünk a népeség folytonosságáról a XVII. század végi török elleni felszabadító háborúk pusztításai miatt. Kárpát-medencei nagytájaink közül a Dunántúlon és a Nagy Alföldön a karácsonyfa korábban, intenzívebben és akadálymentesebben terjedt, mint a Felvidéken és Erdélyben. Dunántúlon a borókafenyőből készült függő karácsonyfa, az Alföldön a szárazág karácsonyfa, a töviskarácsonyfa korábbi dominanciája megteremtette az álló fenyőkarácsonyfa átvételének tradicionális és pszichikai alapját. A Felvidéken a karácsonyi szalma hagyományköre, Erdélyben az aranycitkó újévi ajándékozása állt ellen korai és gyors terjedésének. Erdély esetében az uniós törekvések, 1867-ben Magyarország területi integritásának helyreállítása felgyorsította a karácsonyfa terjedését.

Az interetnikus vonatkozások kapcsán meg kell említeni, hogy a karácsonyfa számos nyelvhatárt átlépett, de csak a XIX–XX. században. Sem a középkori eredetű német nyelvszigetekre (Szepesség, Szászföld Erdélyben, Gottschee) sem az újkori német telepítésű területekre (Bácska, Bánát, Tolna, Baranya) érkezett lakosság nem hozott magával karácsonyfát, azzal csak a XIX. században ismerkedett meg. Kárpát-medencei térhódításában nem volt szerepe az itteni németiségnek.

A hazai délszlávoknál a karácsonyi tuskó (badnjak), a karácsonyi asztalra kerülő figurális kalács akadályozta korábbi átvételét, amit kis örökzöld ággal és gyertyával díszítettek. A Vajdaságban az örömmel ékesített karácsonyi kalácsot a karácsonyfas magyarok is átvették (Topolya, Dorozsló).

Altalában az ünnep egyik alapvető vonásának annak nyilvános voltát tartják a mindennapok egyéni jellegével ellentétben. Megfigyelhető az ünnepek esetében az egyéni szféra felől a nyilvános felé történő mozgás (Verebélyi 2005a, 101–102; Kríza 1983, 181–186). A karácsony esetében a korábbi nyilvános ünneplés (betlehemezés, kántálás, pásztorok köszöntése, jászolbavivés, regölés) irányából az egyéni ünneplés felé történő elmozdulást látok. Ennek során vált a karácsony családi ünneppé, karácsonyfaival, családi ajándékozással, családi vacsorával. Mindez a karácsonyfa környezetében történik, amely átalakította a parasztszoba kultikus terét is: a karácsonyi asztalon a karácsonyfa vált főszereplővé, a kultusz központjává, miközben maga alá rendelte, szubkomponenssé tette a korábbi szereplőket, vagy átvette azok funkcióit. Például Bukovinában korábban a karácsonyi szalmába rejtették el a gyermekeknek szánt ajándékokat, amelyeket később a karácsonyfa alá tettek. Göcsejben a karácsonyi abroszt ugyanúgy vízkeresztig hagyták fönn, ahogy ma a karácsonyfa lebontásának is ez a fő határnapja.

A feldíszített gyertyás fenyőkarácsonyfában három funkcióelem találkozott: 1. Az örökzöld növény mint az évszakok és az élet folyamatosságának fogalma. 2. A gyertyák révén kapcsolat a fénnel, amely a téli napfordulón visszatér. 3. Az ajándékozási eszköze (ajándékfa, csodafa, kívánságfa). Funkcióbővüléssel és egyszerűsödéssel is találkozhatunk a karácsonyfa esetében. Funkcióbővülés, amikor Székesfehérvár-Felsővárosban a gazdaasszony sőt tett a karácsonyfa alá, ezzel ízesítette az ünnepi ételeket. Funkcióbővülést látok a mindenki karácsonyfája esetében is, amely újra közösségi, sőt üzleti, reklámfunkciót is kapott. A sírokra helyezett kis fácskák vagy a temetőben, a világháborús hősi emlékműveknél állított közös karácsonyfák a halottkultusz irányába bővítették funkciórendszerét. Egyszerűsödés jellemzi a karácsonyfa gyertyáinak eloltását, amit egyszerűen elfújunk. Ezzel szemben a Duna mentén élő délszláv gazda a karácsonyi kalács és a csíráztatott búza gyertyáját bonyolult rítussal, borral vagy borba mártott kenyérrel, imádkozás kíséretében oltotta el.

Mivel magyarázható a karácsonyfa sikere, karrierje? A XIX. század folyamán a polgári kultúra részévé vált, majd a parasztság és a munkásság is átvette, ami a korszak társadalomtörténetének fő jellemzőjét, az általános polgárosodást jelzi. A karácsonyfa-állítás olyan nemzeti, egyúttal Európa nagy részén nemzetek feletti szokássá vált, amely jellemző minden társadalmi rétegre, a családi otthonokra, közterekre, középületekre is az óvodától a templomokig. A karácsonyfa mint a keresztény nagyünnep szimbóluma, megjelenik a tömegkommunikációban, a karácsonyi vásároknak, kereskedelmi reklámokban is. Tudatunkban és a valóságban is a karácsonyi szokáskomplexum fő elemévé vált, amely nélkül Európa nagy részén és az európai kultúrától befolyásolt földrészekben, Amerikában, Ausztráliában elképzelhetetlen a karácsony. ❖